

15. Татомир Я. Діточа бібліотека на селі як форма національно-громадянського виховання дітвори / Ярослав Татомир // Рідна школа. – 1934. – Ч.1. – С.19-21.
16. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (ЦДІАУЛ).
17. Там само, ф.206, оп.1, спр.278. – 14 с.: Звіт про діяльність товариства за 1934 р.
18. Там само, спр.287. – 14 с.: Звіт про діяльність товариства за 1935 р.
19. Там само, спр.320. – 11 с.: Звіт про діяльність товариства за 1938 р.
20. Там само. – 4 с.: Звіт про діяльність товариства за 1937 р.
21. Там само, спр. 347. – 11 с.: Звіт про діяльність товариства за період від 15 березня 1939 року по 31 травня 1939 р.
22. Там само, спр. 75, арк. 13: Звіт про діяльність товариства з 1.09.1923 по 31.08.1924 рр.
23. Ясінчук Л. Діточі бібліотеки/ Л. Ясінчук // Рідна школа. – 1927. – Ч.2. – С.9-10.

В статті розкривається роль бібліотек общества “Родная школа” в Галичині в першій третині ХХ ст. в національно-патриотическом вихованні дітей.

Ключевые слова: Галичина, “Родная школа”, Українське педагогічне общество, національне виховання, громадянське виховання, бібліотека, національне свідомість.

УДК 027.6:027.9(477.43/.44)”18”

*Т.Р. Соломонова,
м. Вінниця*

Народні бібліотеки та читальні комітети піклування про народну тверезість (на прикладі Вінницького повіту Подільської губернії)

У статті на прикладі Вінницького повіту Подільської губернії охарактеризовано бібліотечну мережу комітетів Піклування про народну тверезість, що діяли в Російській імперії з 1896 року.

Ключові слова: народна бібліотека, комітет Піклування про народну тверезість, бібліотечна мережа, Поділля.

В умовах перехідного стану економіки нашої країни, які ускладнюються світовою фінансовою кризою, актуально стає проблема оптимізації бібліотечної мережі держави. Її основи формувалися за ідеологічними настановами радянського часу й теоретичними розробками тодішнього бібліотекознавства, які не відповідають реаліям сучасного життя. На шляху вирішення існуючої проблеми корисним може бути досвід бібліотечного будівництва дорадянського часу, коли державні кошти також виділялися в дуже обмеженому розмірі. Вітчизняні науковці вже зверталися до вивчення розвитку дореволюційних публічних (А. Волинець [1]) та педагогічних (П. Рогова [2]) бібліотек, публічних бібліотек для дітей (М. Зніщенко [3]) та ліцеїв (В. Мозгова [4]), регіональних мереж (Г. Бородіна – південь України [5]). Але наукова проблема “народні бібліотеки як окремий тип бібліотек” ще не стала об’єктом дослідження. Подільські дослідники Ю. Хоптяр [6], О. Завальнюк, О. Комарницький, В. Малий [7], В. Лозовий [8] також не оминули своєю увагою регіональну історико-бібліотечну тематику, але жоден з них не зосереджувався на характеристиці окремої мережі бібліотек, зокрема комітетів Піклування про народну тверезість.

Поява в Росії комітетів Піклування про народну тверезість пов’язана із запровадженням державної винної монополії 1895 року. За допомогою лекцій, бібліотек (читалень) та чайних уряд, зокрема, мав створити умови для відтягування робітників і селян від питних закладів. Комітетські бібліотеки були одним з основних типів народних бібліотек дореволюційного періоду і єдиними державними бібліотеками масового обслуговування населення. Вони фінансувалися Міністерством фінансів, безкоштовно обслуговували читачів, використовуючи тільки застава за видачу книг додому. Їхній фонд міг складатися виключно з літератури, дозволеної “Каталогом книг і періодичних видань для безкоштовних народних читалень”, який затверджувався Міністерством народної освіти. Зокрема, в умовах України до використання допускалися книги тільки російською мовою. Діяли бібліотеки згідно з “Правилами про безкоштовні народні бібліотеки – читальні” (1890), затвердженими Міністерством внутрішніх справ.

Навний архівний матеріал (Державний архів Вінницької області, ф.д.-244), а саме, ділове листування, матеріали бібліотечної статистики, списки отриманих книг та фінансова документація дозволяє всебічно висвітлити бібліотечну діяльність Вінницького повітового комітету Піклування про народну тверезість. Метою даної публікації є характеристика і оцінка його діяльності в бібліотечній сфері.

На Поділлі комітети Піклування про народну тверезість почали створюватися 1896 року [9]. Бібліотечну діяльність Вінницький повітовий комітет на чолі з графом Дмитром Федоровичем Гейденом (1862-1926) розпочав восени наступного року [10, арк. 126]. Передбачалося відкриття близько 30 бібліотек і читалень, що мали розміщуватися в тих населених пунктах, де були найкращі міністерські та церковнопарафіяльні школи. Аргументами на користь такого рішення була наявність гарного шкільного приміщення та більшої кількості письменного населення, яке потенційно потребувало книг для домашнього читання. Книгозбірні комітету мали знаходитися в приміщеннях шкіл як особливий відділ у складі шкільної бібліотеки. Комітет зобов'язувався надати книги та чарівні ліхтарі для проведення народних читань. На кожен бібліотеку передбачалося витратити 100 руб. для придбання книг та 100 руб. – чарівного ліхтаря [17].

Видачу книг мали здійснювати священники або учителі шкіл, при яких знаходилися бібліотеки, і тільки у Вінниці та Жмеринці – завідуючі чайними. Фінансування комплектування книгозбірень було разовим у межах визначених коштів, незначне додаткове постачання літератури допускалося тільки через декілька років. Книги видавалися додому, читати на місці не було можливості, адже книжковий фонд зберігався в приміщеннях шкіл. Тільки у Вінниці та Жмеринці, де діяли чайні, дозволялося користуватися книгами на місці. Книги не висилалися на замовлення, їх потрібно було брати особисто. Гроші на поштові розходи не передбачалися. Звітна статистика охоплювала розмір фонду (кількість книг), книговидачу, кількість народних читань та читачів. Кожна бібліотека повинна була мати каталог, як правило, рукописний у вигляді списку літератури. Каталог був майже однаковим для всіх бібліотек, адже книги закуповувалися централізовано. Згодом навіть організували повітовий комітетський книжковий склад у Вінниці. Палітурні роботи також виконувалися централізовано вінницьким типографом й палітурником Д. Швахманом [10, арк. 41]. Бібліотекам дозволялося приймати пожертви книжками як від фізичних, так і юридичних осіб. Єдиним обмеженням було наявність подарованих видань у списку дозволеної до використання в народних бібліотеках літератури [10, арк. 41].

Комітетська бібліотечна мережа в повіті стрімко зростала. Якщо в 1898 році діяло 14 бібліотек (у Вінниці, Жмеринці та при 12 сільських однокласних міністерських народних училищах) [10, арк. 110], то вже в 1899 році – 25 [10, арк. 130], 1901 – 39 [11, арк. 112-115], 1902 – 57 [11, арк. 120-121]. Заклади створювалися

здебільшого при міністерських (23) або церковнопарафіяльних (35) школах і тільки у Вінниці, Жмеринці та згодом Станіславчику – при чайних. Дана мережа охопила понад 10,5 тис. читачів (1905 р.) [14, арк. 424], або ~ 3,5% всього населення Вінницького повіту. Якщо згадати, що в Подільській губернії на початку ХХ ст. письменні складали ~ 15% всього населення, то комітетські бібліотеки охопили майже 20% письменних повіту. А діяли вони здебільшого в селах, де кількість письменних ще менша, тому можна вважати, що було досягнуто доволі серйозного результату.

Як уже зазначалося, на створення кожної бібліотеки виділялося до 100 руб., на які можна було придбати приблизно 400 книг. Але існували й виключення. Вже за результатами 1898 року книгозбірня у Вінниці щомісяця робила книговидачу у 2 000 примірників, тобто мала 5-кратну книгообертаність, тому керівництво Комітету вирішило збільшити її фонд до 1 500 примірників, загальна вартість якого сягала 300 руб. [10, арк. 110]. Іншим прикладом могла служити бібліотека с. Великий Острожок, що діяла при бібліотеці церковнопарафіяльної школи, заснованої 1891 року губернським товариством тверезості [10, арк. 18, 25]. Її завідувач священник Василь Співачевський упродовж усіх років її існування буквально “бомбардував” начальство проханнями про збільшення фонду та його якісне покращення. За архівними документами, він був чи найактивнішим сільським керівником читання в повіті. Вже на січень 1899 року фонд цієї книгозбірні нараховував 900 книг і брошур [10, арк. 18, 25].

Тематично в складі книжкового фонду бібліотек помітно переважала світська література. Наприклад, у с. Селище фонд розподілявся таким чином: релігійно-повчальна література – 83 прим. (20,0%), сільськогосподарська, медична, природознавча – 43 (10,7%), історична – 31 (7,7%), географічна, правнича – 70 (17,5%), белетристична – 173 (43,2%) [10, арк.50]. Ідеологічно характер фонду був провладним, промонархістським та проросійським. Поширеними були, наприклад, брошури з назвою “Что дал император Николай II русскому народу” [13, арк. 4]. Україномовної літератури або з проблем українського суспільства й не могло бути. Традиційно найбільшим відділом був белетристичний, але навіть твори класиків російської літератури в бібліотеках складали не більше 15-20%. Серед українських авторів можна було зустріти М. Гоголя, Марка Вовчка, В. Короленка [10, арк. 141-148]. Доволі популярними були книги дитячих іноземних авторів та казки. Твори сучасних письменників майже не допускалися. Релігійно-повчальна література була представлена життями святих, біблійними розповідями,

нарисами з історії відомих російських монастирів та ікон. Серед цих видань поширеною була практика придбання великої кількості примірників одного видання, наприклад, “Библиские истории”, “Жития святых” – по 20 прим. Історичні друки висвітлювали тільки історію Росії. З природничої літератури допускалися здебільшого брошури практичного характеру, а також ті, які не заперечували існування бога. Правова галузь була представлена брошурами з російського законодавства: пояснення, як платити податки, як здійснювати вибори тощо. Всі дописувачі до повітового комітету відзначали, що найбільшою популярністю користується відділ релігійно-повчальної, белетристичної, а також історичної літератури [11, арк. 126-192].

Вартість книг була невисокою, адже потрібно було забезпечити населення якомога більшою їх кількістю. Наприклад, у книгозбірні с. Гавришовки вартість книг здебільшого коливалася від 3 до 25 коп. (80% фонду), 17 книг коштували по 1 руб. (Новий Завіт, “Русские сказки” А. Афанасьєва тощо), а найдорожчим виданням була Біблія – 3 руб. [10, арк. 141-148]. До речі, вона входила до складу фонду кожної комітетської бібліотеки.

Середня кількість читачів кожного закладу складала до 100 осіб, причому прямої залежності їхньої кількості від чисельності загального населення не простежується. Понад 300 осіб було тільки у Вінниці, на вінницьких Великих хуторах та в Жмеринці. Здебільшого відвідувачами були представники чоловічої статі – до 80%. Якщо бібліотека діяла при школі, то основний контингент читачів складали учні, наприклад у с. Сутисках 1899 року – 76% [10, арк. 41]. Доцільно вказати, що батьки доволі часто брали книжки через своїх дітей – учнів шкіл, тобто складали свого роду латентну групу користувачів.

Всього за 1902 рік у 57 бібліотеках Вінницького повітового комітету було видано 37 820 прим. [11, арк. 120-121], тобто з урахуванням приблизного розміру бібліотечного фонду (57 x 400 = 22 800 прим.) можна сказати, що кожна книга була видана майже двічі. Цікаво прослідкувати активність читачів. Зрозуміло, що у Вінниці та її передмістях кількість письменного населення була більшою, ніж в селах, відповідно книговидача вища. Так, книговидача 1902 року впродовж року коливалася від 60 прим. (с. Носківці), 104 прим. (с. Шепіївка), 120 (с. Лука-Мелешківська) до 3 000 (с. Великі хутори), 4 295 (с. Якушенці), 4 553 (м. Вінниця) [11, арк. 120-121 зв.], водночас у с. Шершні – 2 015, а у Жмеринці – 1 708 прим. [12, арк. 51]. Але середній показник сягав 800 прим. [11, арк. 120-121]. Хоча бібліотеки знаходилися приблизно в однакових умовах, мали однаковий фонд, загальний рівень письменності

населення, а книговидача була різною. Ймовірно чимале значення тут мала постать бібліотекаря як керівника читання.

Найпотужнішою комітетською бібліотекою повіту була Вінницька, що з 1902 року діяла при Народному домі. Як вже зазначалося, її фонд 1898 року сягав 1 500 прим., 1902 року – понад 2 500 прим. [10, арк. 110]. Тут було навіть введено окрему посаду бібліотекаря, який мав зарплатню 300 руб. на рік та квартиру в Народному домі, а працював декілька годин на день [14, арк. 43]. Таку доволі високу суму він отримував як чиновник Міністерства фінансів. Водночас бібліотекар Вінницької міської публічної бібліотеки отримував 360 руб. [18, арк. 243], а Гайсинської – 120 руб. [19, арк. 946].

Бібліотекар також опікувався книжковим складом повітового комітету, який діяв при Народному домі. Він обслуговував не тільки мережу своїх бібліотек, а й всіх бажаючих [10, арк. 49]. Всі роки існування склад фінансово себе виправдовував. Мав досить широкий асортимент, якщо враховувати фінансові можливості комітету та розмір списку дозволених для народних бібліотек видань. Так, у 1905 році бухгалтерський облік охопив 262 назви в 4 476 прим. [14, арк. 95-98]:

Помітний обмежений асортимент медичної та географічної літератури. Художня література, мабуть, на складі не затримувалася, адже за кількістю назв та примірників її стільки ж, як і релігійної, а у фондах бібліотек її було набагато більше (див. с. Селище, м. Жмеринка). Як правило, більшість видань була представлена незначною кількістю примірників. Водночас число деяких видань значно перевищувало розмір комітетської бібліотечної мережі (див. табл. №1).

Таблиця №1

Відділи	Кількість назв	Кількість примірників	Примітки
Релігійно-повчальна л-ра	73	776	Житие Св. Николая (100 прим.)
Історична	43	510	Царь Иван Грозный (179 прим.); История Малороссии – 16 прим.
Географічна	23	403	
Белетристика	73	737	Н. Некрасов “Стихотворения” (43 прим.); Ф. Купер «Романы» (12 прим.)
Медична	11	209	Про вред пьянства (71 прим.)
Природознавча	39	1841	
Всього	262	4 476	

Треба зазначити, що відкриття комітетської бібліотеки у Вінниці певним чином прискорило створення міської публічної книгозбірні.

Останнє питання вже неодноразово обговорювалося міськими гласними з кінця 80-х років XIX ст. [20]. Стрімкий розвиток бібліотеки комітету наочно продемонстрував потребу в розширенні бібліотечної мережі міста. Крім того, звернення графа Д. Гейдена, голови повітового комітету, до Міської думи з проханням про спільне фінансування комітетської закладу, прискорило рішення гласних про створення міської публічної бібліотеки призначеної для обслуговування заможніших мешканців [11, арк. 41-43, 78]. Для неї вирішили щороку виділяти для закупівлі літератури 1 000 руб., а для комітетської – 50 руб. [11, арк. 78].

Завдяки “Книзі для запису книг, що видавалися з бібліотеки №17 Вінницького повітового комітету Піклування про народну тверезість у с. Велика Жмеринка (28 січня 1902 року – 31 грудня 1904 року)” [12], що містить інформацію про видачу книг додому, ми можемо прослідкувати розвиток читання в одній бібліотеці впродовж трьох років (див. табл. №2). Таблиця складена на основі архівних матеріалів [12, арк. 51-80]. Дана книга представляє собою канцелярський зошит з 80 аркушів, на кожній сторінці якого вміщується 31 запис. Кожний рядок містить інформацію про дату запису, прізвище та ім'я читача, відділ, до якого належить книга, її порядковий номер у відділі, дату здачі книги. Бібліотека діяла при чайній, тобто книги можна було читати в її залі.

Таблиця №2

	Кількість прим. фонду	%	Книговидача 1902 р.	Книговидача 1903 р.	Книговидача 1904 р.
Релігійно-повчальна л-ра	84	12,2		369	286
Історична	143	20,8		222	233
Географічна	79	11,5		89	186
Правова л-ра Російської імперії	30	4,4		4	6
Белетристика	205	29,8		723	723
Природознавство Медицина	63	9,1		160	213
Біографістика	28	4,0		38	59
Періодичні видання	56	8,1		103	103
Всього	688	100	1602	1708	1809

Впродовж зазначеного періоду книговидача щороку зростала на 100 прим. Кількість читачів теж збільшувалася з 269 (1902 р.) до 404 (1903 р.), 386 (1904 р.) [12, арк. 51-80]. Якщо фонд бібліотеки складав 700 примірників, то кожен книгу щороку видавали 2,5 рази. Найвищу книгообертаність мали релігійна та белетристична

література (3,5-4), а правова література навпаки не користувалася попитом серед читачів. Доволі популярними були медичні та природничі книги. Серед читачів переважали чоловіки (83-84%), понад третину складали учні шкіл. Доволі поширеною практикою було спільне сімейне відвідування закладу. Відзначимо, що серед його читачів здебільшого зустрічаються українські прізвища, жодного російського, декілька польських і єврейських, в останньому випадку в поєднанні вже з християнськими іменами. Тобто основною читацькою аудиторією були місцеві селяни [12, арк. 51].

Кількість відвідувань була дещо меншою за книговидачу (у 1903 році 1476 відвідувань, 1904 – 1644) [12, арк. 51, 80(зв.)], тобто здебільшого за одне відвідування брали 1 книгу. Існували й виключення, наприклад Стефан Олійник, з урахуванням кола читачів – учень, неодноразово брав 3-4, іноді до 6 книг. Всього за 1902 рік він прочитав 103 книги. Але в другій половині 1904 року його прізвище вже зникло зі списку читачів, ймовірно, він закінчив навчання. Активність читання в бібліотеці відрізнялася значним сезонним коливанням, зумовленим сільськогосподарськими роботами, що ще раз підтверджує думку, що основними відвідувачами бібліотеки були селяни. Так, книговидача за травень – вересень 1903 року – 248 книг, а за жовтень – грудень – 1064. Деякі дні характеризуються вибухом активності: 23 грудня 1903 року, напередодні свят, було видано 105 книг, а в інші дні – 2-3. Аналіз книговидачі підштовхує до думки, що в деякі дні учнів зобов'язували брати книги з бібліотеки за певною тематикою, зокрема 5 жовтня 1904 року видавалися книги тільки з відділу релігійно-повчальної літератури (50 прим.), 21 жовтня – з природознавчого (59 прим.) [12, арк. 51-80]. Ймовірно діти виконували певне завдання, або бібліотекар робив приписки в статистичних показниках.

Набагато вищою була книговидача в читальнях, де користування літературою було безкоштовним. Наприклад, у читальні с. Станіславчик 1904 року було 31 652 відвідування, 1905 – 19 475 [14, арк. 18].

Комітет купляв для бібліотек дешеві книжки, які за короткий термін при подібній обертаності фонду швидко зношувалися. Їх або списували, або роздавали, наприклад, у с. Жигаловка 1902 року роздали 110 книг [11, арк. 122]. А середній розмір фонду бібліотеки складав 400 прим., нових коштів для придбання літератури майже не виділялося, тому можливості бібліотечного обслуговування читачів ще більше звужувалися, відповідно склад користувачів був нестійким. Значна їх частина через певний час покидала бібліотеку, адже вважала, що всю цікаву літературу прочитала.

Почався спад бібліотечної активності Вінницького повітового комітету. Занепад його бібліотечної мережі яскраво продемонстрували підсумки роботи 1906 року. Хоча планувалося зростання мережі до 88 бібліотек, але за підсумками року значна частина існуючих закладів вже не працювала. Втрата підтримки з боку влади, значне скорочення фінансування з 1905 року, пов'язане з російсько-японською війною та революційними подіями, припинило будь-яке поновлення книжкового фонду, призвело до його ветхості, животіння або й закриття бібліотек. 1906 року в деяких старих бібліотеках майже не залишилося книг, наприклад, у с. Гущинці нараховувалося 54% ветхих або зниклих книг, м. Янів – 87%, с. Жуковці – 62% [14, арк. 123-130, 137-142, 178-183]. В оновлених закладах ситуація була кращою, наприклад у с. Жигаловка втратили тільки 6 книг з 424 [14, арк. 143-148], у с. Гулевці – 24 з 420 [14, арк. 209-220]. Треба зазначити, що переглядаючи списки книг комітетських бібліотек, іноді виникає думка, що відповідальні за фонди особи просто відзначали відсутність або ветхість книг цілими сторінками каталогу.

Скрутна ситуація з станом книжкових фондів призвела до того, що різко впала книговидача в сільських книгозбірнях – до 200-300 примірників на рік, а, наприклад, у с. Пикові було видано 114 книг, у селах Колибабині, Селище, Слободі Янівській – жодної. 1907 року повітовий комітет склав кошторис, що передбачав передплату газет і журналів на 600 руб., збільшення книжкового фонду бібліотек при народних домах ще на 500 руб., на придбання книг для 20 старих закладів – 1 000 руб. (тобто по 50 руб. на кожну), а в результаті було затверджено тільки 1 100 руб. для всіх напрямків діяльності, зокрема бібліотечного [14, арк. 43-44]. Тому комітет вимушений був закрити чайну у Вінниці, здати в оренду сцену Народного дому. Восени 1907 року Вінницькій міській управі було запропоновано взяти на тимчасове утримання і бібліотеку [15, арк. 45]. Через рік її було закрито [15, арк. 42]. Міська Дума так аргументувала свої рішення: “...для чого існує бібліотека... ніякий народ її не відвідує... лише декілька молодих євреїв з’являються... ще рідше випадки видачі книг додому (1-2 на тиждень)” [15, арк. 42]. Згодом завдяки земській фінансовій допомозі бібліотеку було поновлено, у всякому випадку 1912 року вона працювала і обслуговувала міське населення Замостя. Кількість відвідувань складала 4 600 на рік, але благополучною виглядала тільки ця книгозбірня, решта 59 закладів практично не працювали, адже їхні фонди майже не поновлювалися [16, арк. 71 зв. – 72]. Всього на повітовий комітет у 1913 році було виділено 2 270 руб., з яких на бібліотечну діяльність (передплату періодики, зарплатню бібліотекаря) було витрачено 860 руб. [16, арк. 72].

Тобто кожний заклад був профінансований на 8 руб. 30 коп. Бібліотечна мережа комітету поступово зменшувалася і зникла.

Період активної бібліотечної діяльності Вінницького повітового комітету Піклування про народну тверезість припав на 1897-1905 роки. Вінницький повітовий комітет організував 60 закладів [14, арк. 3, 424], з яких 3 бібліотеки-читальні (Вінниця, Жмеринка, Станіславчик), решта діяла на базі шкільних. Це були типові народні бібліотеки, фонд яких складався з дешевих книг, дозволених владою для подібного типу бібліотек. Хоча вони знаходилися при шкільних книгозбірнях, але призначалися для залучення дорослих до організованого дозвілля – читання. Завдяки діяльності комітету на певному етапі зросли книжкові фонди існуючих бібліотек, тематично урізноманітнися їхній склад (посилився їхній світський характер), зросла кількість читачів за рахунок дорослого населення, був охоплений доволі значний відсоток письменого сільського населення. На жаль, комітетські заклади майже не розвинули бібліотечну мережу повіту, що в умовах відсутності і земських народних бібліотек, негативно впливало на можливості подолян користуватися бібліотечною книгою. Крім того, їхнє підпорядкування Міністерству фінансів завдавало додаткового клопоту бібліотекарям із звітністю, бо звіт та бібліотечну статистику щодо комітетського фонду потрібно було вести окремо. Але в діяльності даної мережі бібліотек зберегалися старі проблеми: вони створювалися на основі існуючої мережі шкільних бібліотек, їхній фонд був обмежений каталогом дозволеної для використання в народних бібліотеках літератури, причому їхнього постійного оновлення не відбувалося, а фінансування було недостатнім та непостійним.

Джерела та література

1. Волинець А. Становлення та розвиток мережі публічних бібліотек України (XIX – поч. XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 / А. Волинець ; Київ. держ. ун-т культури і мистецтв. – К., 1998. – 17 с.
2. Рогова П. Педагогічні бібліотеки України (друга половина XIX – 20-ті рр. XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 / П. Рогова ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. – К., 2004. – 20 с.
3. Зніщенко М. Становлення та розвиток публічних бібліотек для дітей в Україні (1900 – 1939 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 / М. Зніщенко ; Київ. держ. ун-т культури і мистецтв. – К., 1998. – 16 с.
4. Мозгова В. Бібліотеки ліцеїв України: становлення та розвиток (XIX– XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 / В. Мозгова ; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. – К., 2000. – 20 с.

5. Бородіна Г. Мережа бібліотек Півдня України: формування та тенденції розвитку (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 / Г. Бородіна ; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. – К., 2003. – 21 с.
6. Хоптяр Ю. А. Розвиток бібліотечної справи в Подільській губернії (70-і рр. XIX – початок XX ст.) / Ю. А. Хоптяр // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. ун-ту: іст. науки. – Кам'янець-Поділ., 2001. – Т. 5(7). – С. 310-317; Його ж. Становлення та розвиток бібліотечної справи в м. Кам'янці-Подільському (30-70-ті рр. XIX ст.) // Там само. – Т. 6(8). – С. 344-351.
7. Завальнюк О. М. Подільські бібліотеки наприкінці XIX – на початку XX ст. / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарницький // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Поділ., 2002. – Т. 2. – С. 3-15; Малий В. В. Кам'янець-Подільська російська публічна бібліотека (1866-1890 рр.) / В. В. Малий, О. Б. Комарницький // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Поділ., 2004. – Т. 4. – С. 171-183.
8. Лозовий В. С. Діяльність бібліотек Подільської “Просвіти” / В. С. Лозовий // Бібліотеки в інформаційному суспільстві : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 100-річчю Хмельниц. ОУНБ ім. М. Островського. – Хмельницький, 2001. – С. 240-285.
9. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО), ф.д. 244, оп. 1, спр. 2, 6 арк.
10. Там само, спр. 3, 297 арк.
11. Там само, спр. 11, 225 арк.
12. Там само, спр. 15, 80 арк.
13. Там само, спр. 16, 5 арк.
14. Там само, спр. 17, 436 арк.
15. Там само, спр. 18, 104 арк.
16. Там само, спр. 19, 146 арк.
17. Проект организации народных библиотек и читалень от Попечительства о народной трезвости в Винницком уезде // ПЕВ. – 1898. – № 8 (неоф. ч.). – С. 229-233.
18. ДАВО, ф.д. 230, оп. 1, спр. 873, 476 арк.
19. Там само, ф.д. 286, оп. 1, спр. 75, 960 арк.
20. Там само, ф.д. 230, оп. 1, спр. 395, 9 арк.

В статье на примере Винницкого уезда Подольской губернии охарактеризовано библиотечную сеть комитетов Попечительства про народную трезвость, которые действовали на территории Российской империи с 1896 года.

Ключевые слова: народная библиотека, Попечительство о народной трезвости, библиотечная сеть, Подолье.